

El castell de Subirats (Subirats, Alt Penedès): un conjunt defensiu fronterer al segle X

ÁLEX VIDAL SÁNCHEZ

PRESENTACIÓ

L'alt grau d'abandonament del conjunt del castell de Subirats feia urgent una intervenció programada per restaurar-lo i consolidar-lo ja que aquest, a causa del permanent estat d'oblit en què es trobava, restava en un evident perill de desaparició total. Sumat a això, cal dir que la informació des del punt de vista estructural i funcional que en teníem era pràcticament inexistent ja que fins a aquest moment l'àrea en qüestió no havia estat objecte de cap tipus d'intervenció arqueològica anterior i, per tant, qualsevol apreciació s'havia de fer a partir de l'observació directa de les restes conservades. No obstant això, la informació recollida documentalment no és tan escassa com en l'aspecte arqueològic, a causa de la pervivència d'algunes referències directes i indirectes on s'especifiquen alguns dels traspassos i cessions que va patir la propietat del castell de Subirats. Així mateix, en aquests documents podem trobar alguns dels noms dels antics senyors i propietaris dels drets del recinte castral.

El principal motiu d'aquesta actuació arqueològica va ser l'aprovació del *Proyecto de ejecución de las obras de restauración del Castillo de Subirats (Barcelona)*, subvencionat pel Ministeri d'Educació i Cultura. El projecte de restauració va ser portat a terme per l'arquitecte Rafael Vila Rodríguez en col·laboració amb un equip tècnic, mentre que la seva execució va anar a càrrec de l'empresa TEYCO, que va proporcionar els mitjans i tota la infraestructura necessària per fer-lo. La intervenció arqueològica va ser adjudicada a l'empresa Triade SCP, que féu els treballs entre els dies 12 de maig i 10 de juny de 2004. Amb anterioritat al projecte de restauració esmentat hi va haver diversos intents de preservació del conjunt a causa de l'estat ruïnós de la majoria dels recintes del castell; als anys setanta es començà a reconstruir el santuari de la Fontana i la casa rectoral annexa. Entre el 1971 i el 1974, sota la supervisió del Servei de Conservació i Catalogació de Monuments de la Diputació de Barcelona, es van fer alguns treballs de restauració de l'església de Sant Pere de Subirats, de la rectoria i del

cementiri. Més endavant, el Consell Parroquial del castell de Subirats va fer altres treballs de conservació i neteja de l'entorn del castell, i va consolidar algunes de les estructures, com part de la muralla exterior del castell.

El projecte actual (encara en marxa) va consistir bàsicament en la consolidació i restauració de les restes de la torre de l'homenatge a més dels recintes annexos a aquesta, però també de les restes del denominat baluard i la muralla oriental del castell, aquests dos últims fora d'aquesta intervenció i assenyalats com a futurs punts d'actuació. Tots els treballs inclouen una profunda actuació de desenrunament de tot el conjunt; també signifiquen una intensa neteja de la vegetació acumulada i de les terres superposades sobre el traçat dels murs originals, fet que dificultava en gran mesura la comprensió del conjunt. A més es fa la reposició dels paraments perduts als "punts negres" dels murs que conformen el castell, així com el farciment i la consolidació puntual d'algunes parts de la muralla.

DESCRIPCIÓ DEL CONJUNT

El castell de Subirats es localitza a l'extrem oriental de la comarca del Penedès. Subirats és el terme municipal de major extensió de tota la comarca i es troba entre els nuclis de Vilafranca del Penedès (a l'oest) i Sant Sadurní d'Anoia (al nord). El conjunt s'alça en un turó molt a prop del santuari de la Font Santa, i s'hi accedeix des de la carretera BP-2427 de Sant Sadurní d'Anoia a Sant Pau de l'Ordal per un desviament cap al nord des del nucli urbà dels Casots. Les restes corresponents al castell s'estenen al llarg d'un petit esperó allargat de roca calcària que queda aixecat entre la vall i el pla penedescenc. En aquest punt cal recordar que el castell de Subirats està declarat BCIN segons la legislació vigent sobre el patrimoni cultural català 9/1993, publicada en el DOGC núm. 1807 d'11 d'octubre de 1993.

D'aquest conjunt, molt desconegut estructuralment, ens ha pervingut, principalment, una destacable torre (torre de l'homenatge) amb un seguit de dependències annexades que se situen més a l'oest, i en un recinte de planta rectangular allargada a la part més oriental del turó. Alguns estudis històrics situen aquesta torre cap a inicis del segle XI, per tant, com veurem més endavant, no sembla que sigui contemporània a la construcció original del castell que data d'inicis del segle X (segons es pot desprendre d'algunes de les fonts documentals consultades). La torre sembla haver arribat a nosaltres en part modificada i, no cal dir, bastant malmesa. No obstant això, representa l'element més destacat del conjunt a causa de la seva alçària amb un important domini visual d'un extens territori. D'aquesta torre es dibuixa, d'una banda, una planta de forma curvilínia amb els angles rectes a l'interior i arrodonits a l'exterior i, de l'altra, el parament nord de la torre —el qual devia tenir com a mínim uns 20 metres d'alçada—. L'observació dels seus paraments ens permet comprovar que els murs variaven de gruix d'est a oest: en el primer conserva un gruix d'uns 140 centímetres, mentre que a l'extrem oposat és d'uns 80 centímetres. La torre devia tenir com a mínim 3 pisos ja que s'han conservat tres de les fileres dels forats per encabir les bigues que devien formar els pisos, a més d'unes espilleres que podem trobar obertes sobre el parament inferior.

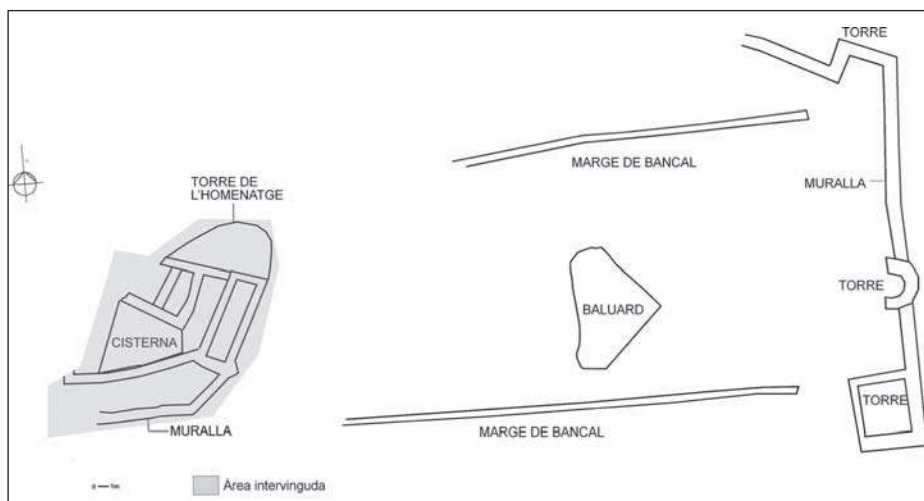

Figura 1. Planta general de situació de les restes corresponents al castell de Subirats

Al sud de la torre hi ha més construccions també en un estat ruïnós, entre les quals destaca una cisterna d'uns 3,50 metres d'alçària oberta únicament per la part superior. Aquest conjunt que hem descrit correspon únicament a l'espai emmarcat dintre de l'àrea de la present intervenció, però no representa la totalitat de les restes del castell de Subirats, ja que aquestes ocupen una zona bastant més àmplia. Cap a l'est, en el punt més alt del terreny, apareixen les restes d'una construcció pentagonal massissa difícil d'assimilar funcionalment, però que podria respondre a un baluard o similar. A l'extrem més oriental trobem un segon espai on es poden observar un seguit de restes arquitectòniques, les quals són les més extenses i intel·ligibles de tot el conjunt del castell. L'element més destacable és la muralla (d'uns 110 centímetres de gruix i uns 2,60 metres d'alçària sobre la roca de formació natural) articulada entorn d'una torre cilíndrica central i dues torres rectangulars a l'extrem d'aquesta i tancant l'accés al perímetre del castell. L'element defensiu es completava amb un pendent molt pronunciat dels vessants del turó que dificultava en gran mesura l'accés al recinte des d'aquest punt; la inclinació de la muralla segueix el pendent del terreny natural dibuixant el perfil tan característic d'aquest tipus de construccions defensives. L'antiga capella de Sant Pere del Castell és l'actual santuari de la Mare de Déu de la Fontsanta, un edifici romànic amb la nau coberta per una volta apuntada i l'absis mig excavat a la roca natural.

EL CONTEXT HISTÒRIC

El castell de Subirats representa un exemple més dels nombrosos vestigis de l'època medieval que hi ha en el territori penedesenc. Amb una dinàmica molt semblant als conjunts castrals coneguts, aquest cas tampoc esdevindrà una excepció, el seu estatus i pervivència restaran estretament lligats a les circumstàncies polítiques i territorials que es donaren durant cada període de la seva existència.

Com sabem, els castells situats a la Marca eren en una àrea geogràfica que limitava amb Hispània, nom que a l'època es feia servir per referir-se a la part de la península Ibèrica dominada pels musulmans. La Marca era un territori més o menys extens que formava part d'un comtat, on feia de zona de frontera amb l'islam. Cada comtat català que limitava amb Al-Andalus tenia la seva Marca respectiva. La Marca de Barcelona (on s'emmarcava el castell de Subirats) era la zona delimitada entre els rius Llobregat i el Gaià, arribant fins a la serra de Queralt. Durant els segles X i XI aquests comtats portaren a terme un intens procés d'expansió territorial més enllà dels seus dominis inicials cap al sud i ponent en zones de contacte musulmà. Aquest territori va esdevenir la frontera de poblament i defensa dels comtats de la casa de Barcelona. Les marques esdevenien espais molt insegurs que canviaven d'extensió al llarg del temps amb constants moviments d'avançades i reculades sobre el territori. No obstant això, el territori de la marca oferia l'oportunitat de treballar noves terres de conreu per als camperols; als nobles, espais on assentar els seus senyorius; a l'Església, lloc per ampliar la seva influència i als comtes, la possibilitat de consolidar i estendre el seu poder. Per aquest motiu es crea la necessitat de controlar i organitzar l'ocupació de la marca des de dalt del poder fent servir el castell com l'instrument per a aquesta finalitat. La inestabilitat que es vivia a la zona era contrarestantada fortament per la presència d'una ben planificada xarxa de castells i torres de guaita que controlaven la frontera cristiana—aquesta no es va moure més de 100 quilòmetres en dos segles—i mai no reculava permanentment sinó que es recuperava gairebé sempre. Els castells de Gelida, Mediona o Olèrdola van néixer també durant el segle X sota unes circumstàncies molt semblants a les donades en el cas del castell de Subirats.

Òbviament l'emplaçament d'aquests conjunts no era casual; com hem assenyalat, anava lligat a una estratègia ben planificada. La situació en un lloc elevat els donava el control d'una gran visibilitat de l'entorn completat per torres i castells subsidiaris que exercien de nexes. Gairebé tota la frontera estava farcida de castells, i especialment, el Penedès s'apuntava com la zona amb una densitat més gran de castells roquers de Catalunya. La distribució d'aquests castells al territori del Penedès és bastant uniforme; la distància en línia recta entre cada un d'ells era més o menys la mateixa (uns 7,4 quilòmetres). L'objectiu era bastant clar, una alta densitat per a un control més efectiu del territori. En aquest sentit cal recordar que no es tractava només d'un recinte més o menys complex de caràcter defensiu, també el terme que inclou tota una extensió de territori adjacent sota el seu domini.

No obstant això, malgrat aquesta aparent ràpida consolidació d'aquests importants nuclis de poder, la seva existència anirà estretament lligada a uns orígens bastant més humils a conseqüència de la progressiva transformació d'unes primigènies construccions molt més senzilles (sovint en forma de torres) en els futurs castells termenats. Els protagonistes d'aquests antics recintes són els grups de colonitzadors i repobladors (pagesos lliures no dependents) emigrats a la recerca de noves terres per conrear. Amb la necessitat d'una protecció efectiva van erigir-se algunes d'aquestes torres que passaren al domini noble amb el control progressiu de la terra per part dels senyors durant el segle XI. Aquest pas significarà un canvi substancial ja que algunes d'aquestes primitives estructures esdevindran el centre dels futurs complexos castrals una vegada fetes les reformes i ampliacions necessàries per a tal finalitat. A vegades aquelles representen l'única resta visible que tenim del castell del qual va ser l'element principal i originari.

A inicis del segle X el castell de Subirats representava un punt clau en la defensa de la frontera de la marca del Penedès ja que s'alçava com la fortalesa cristiana més avançada en un territori sota l'amenaça musulmana constant. No obstant això, amb la progressiva desaparició d'aquest marc de frontera, aquests conjunts ja no tenien cap sentit en canviar radicalment aquelles circumstàncies polítiques i territorials per les quals havien estat creats. Unes noves necessitats i un canvi del context polític i social faran obsolets la majoria dels castells construïts dalt dels penyals en llocs poc confortables i de difícil accés. El procés d'abandonament és progressiu fins al punt que una gran part comencen a caure en ruïna durant el segle XII, fet que s'agreuja pel creixent absentisme dels castllans. A finals del segle XV molts ja estaven totalment en ruïnes.

UN BREU RECALL DOCUMENTAL

La història del castell de Subirats es remunta a l'any 917 on es fa menció en un document de donació de la seva existència. Es tracta d'un document de donació o concessió feta al monestir de Sant Cugat del Vallès pels germans Ermenard i Udaldard (marquesos en aquests territoris) i fills del vescomte de Barcelona. Aquests dos personatges eren els responsables d'organitzar l'estratègia de defensa del territori de la Marca del Penedès. Aquesta família va mantenir el seu domini durant tot el segle X, però la seva primacia minvà fortament a mitjan segle X en el moment en què Olèrdola (situat en un punt més avançat de la frontera) fou fortificat. Ja en aquest moment, al nucli del castell, s'esmenta l'existència d'una capella on hi ha l'actual església de Sant Pere al Santuari de la Font Santa, documentada a partir de l'any 1030.

L'any 1030 el castell va passar a ser propietat de la família dels Santmartí representada en la persona de Mir Geribert, el noble més poderós de la Marca del Penedès que s'autoproclamà, sembla que il·legítimament, "príncep d'Olèrdola" i dirigí, fins i tot, una revolta contra el comte de Barcelona. Aquesta família fou cabdal en la història del castell i a més contribuï amb donacions importants a aquesta església de Sant Pere. Durant el segle XII foren propietaris del castell la família i successors dels Subirats. Després del domini de diverses famílies l'any 1372 fou venut als Cervelló, que foren els propietaris durant tota la primera meitat del segle XV, fins a l'esclat de la Guerra de la Generalitat contra el rei Joan II, el qual va desposseir Guerau Alemany de Cervelló (partidari del príncep de Viana) de la propietat del castell. El domini va ser traspassat al militar Roderic de Perea l'any 1474 amb les parròquies corresponents.

L'any 1493 el rei Ferran el Catòlic declarà incorporat el terme de Subirats a la Corona d'Aragó, per ell mateix i per tots els seus successors. Sabem que el 1498 el castell passà a mans privades una altra vegada en ser venut a Miquel Joan Gralla. Els Gralla, família de burgesos enriquits, obtingueren totes les percepcions feudals i els drets patrimonials sobre les terres, aigües i tot allò pertanyent al castell, però no hi van residir sinó que es van fer construir al seu peu un nou palau residència conegut com Torre Ramona. Cap a finals del segle XVI les possessions del castell tornarien a ser reincorporades a la corona reial.

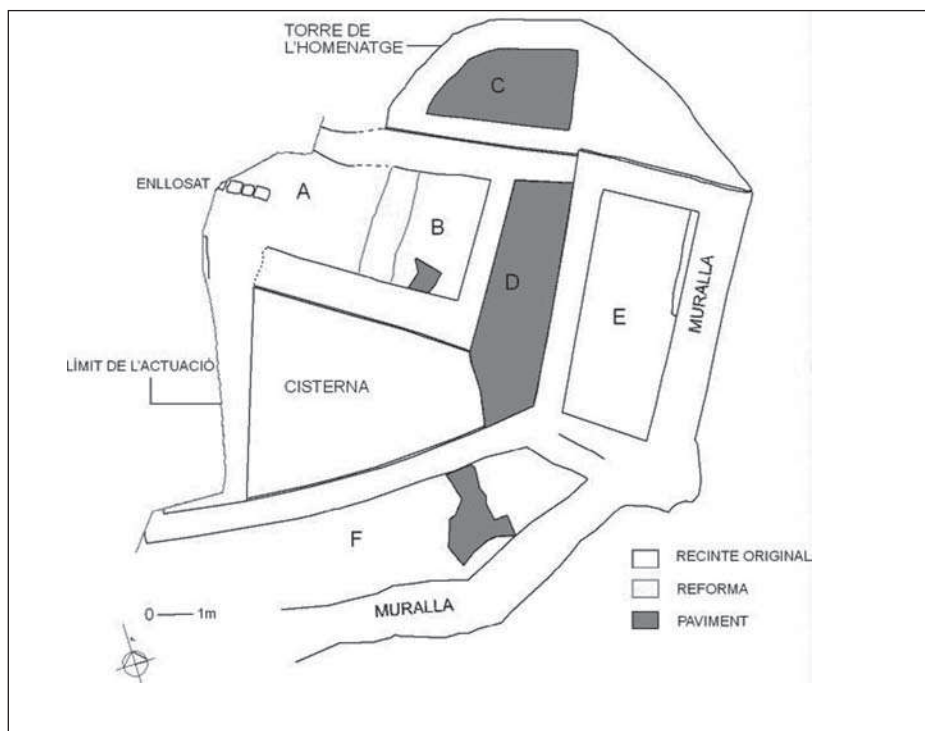

Figura 2. Planta general amb els recintes excavats.

La Guerra dels Segadors (1640) passà una greu factura al castell de Subirats amb la incursió contínua dels contingents militars. Pedro Fajardo, marquès dels Vélez, va ocupar Vilafranca així com Sant Sadurn d'Anoia i ordenà la demolició del castell—fet documentat arqueològicament—i, per tant, la caiguda en l'oblit. Una sentència de l'any 1699 declarava que ja no hi havia cap delmador dels impostos gravats pel castell de Subirats. A mitjan segle XIX, el militar Madoz (en el seu *Diccionario Histórico y Geográfico de España*, 1849) apunta a mode de curiositat l'existència al terme de Subirats d'un castell molt enderrocat amb la presència de llargs subterranis i una cisterna. A partir d'aquest moment, el conjunt del castell patirà un implacable procés d'abandonament i forta degradació a conseqüència de l'espoliació continuada del material petri, reaprofitat en la construcció de la nova església de Sant Pere de Subirats, molt propera al castell. L'estat d'abandó perdurà fins a l'actualitat, fins a l'inici dels treballs objecte d'aquest estudi.

RESULTATS DE LA INTERVENCIÓ

Objectius i condicionaments de la recerca arqueològica

Una gran part dels treballs arqueològics portats a terme durant aquesta intervenció arqueològica van consistir bàsicament en el buidatge d'una gran quantitat de la runa acumulada en el nucli central del castell, és a dir, a l'interior de la torre de l'homenatge i en els espais més propers i relacionats amb aquesta. També va ser essencial la tasca de desbrossament de tota la vegetació que cobria una bona part dels murs que resultaven ser clau en la definició dels recintes del castell. En aquest sentit, cal destacar els esforços en la retirada i neteja de les terres i la brossa que tapaven el traçat dels murs que quedaven a la vista, la qual cosa va permetre més endavant comprovar-ne les dimensions i les direccions que prenien. Amb aquesta situació que es presentava en aquell moment, quant a l'estat de conservació del conjunt, l'objectiu d'aquesta intervenció era prou clar: la recuperació del castell a partir de la neteja i la restauració de totes les estructures conservades. Aquest esforç possibilitaria la definició d'uns espais i àmbits pràcticament desconeguts i, més endavant, el seu condicionament per fer-lo visible al públic.

Com veiem, això va representar el volum de feina més important, però cal assenyalar que aquests treballs formaven part del projecte general (ja esmentat) en referència a les obres de restauració del castell de Subirats, i per aquest motiu, s'han tingut en compte aspectes tècnics que podrien afectar o incidir sobre les restes. El projecte bàsic recollia unes àrees específiques d'actuació i uns treballs prefixats: en primer lloc, la consolidació de les restes de la torre de l'homenatge i la reposició parcial del seu volum, també la reposició parcial del volum del baluard i, per últim, la redefinició de la muralla oriental del castell. Com hem assenyalat, aquesta actuació se centrava únicament sobre la torre de l'homenatge i els espais annexos. El buidatge de la runa de l'interior del recinte de la torre i d'aquests àmbits va ser portat a terme de forma manual a causa de la impossibilitat d'accés que presentava l'emplaçament del castell, impracticable per a la circulació de vehicles o maquinària d'obra. L'evacuació de les terres i la runa es va fer per mitjà d'una grua giratòria que dispensava les safates per netejar les habitacions i portar la runa a la terrera.

Amb la finalitat de facilitar la identificació dels espais excavats vam creure convenient assignar una lletra a cada àmbit. Així, tenim els recintes A i B davant de l'accés actual al castell. El recinte C respon a l'espai ocupat per la torre de l'homenatge. El recinte D se situa a l'est del recinte A, i l'àmbit E a l'extrem oriental del conjunt. El recinte F és l'espai que queda entre la muralla (a llevant) i la cisterna. Destaca la gran quantitat de runa i pedra excavada que considerem com a part de l'enderroc dels paraments superiors dels murs que resten actualment en alçat. Aquest enderroc l'hem documentat sobretot en els recintes D i E. Això no obstant, també el volum de terra excavada va ser important i, sovint, es trobava barrejada amb el mateix enderroc de pedres. Aquest últim, en tots els casos, cobreix directament la roca del nivell geològic i només en algun tram, un paviment original del castell.

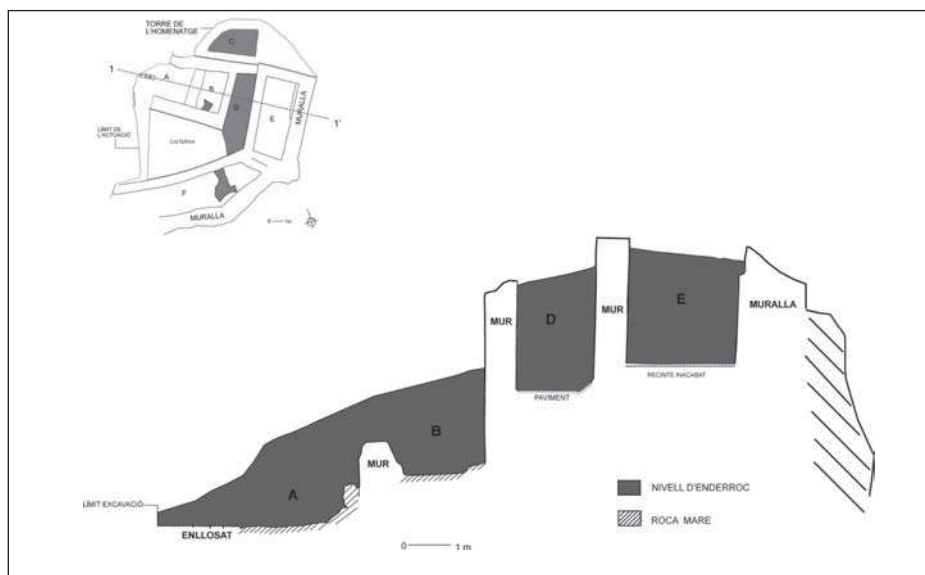

Figura 3. Secció longitudinal est-oest de l'àrea excavada.

El castell de Subirats: l'evolució estructural i funcional

Recintes A i B

Els recintes A i B són el resultat del procés d'excavació de l'espai únic de planta rectangular que ens trobem a l'accés actual al castell, just al final del camí de pujada que ens hi porta, al sector més occidental del conjunt. Aquest espai unitari, d'uns 6 metres de llargada per uns 3 metres d'amplada, delimitat físicament per un grup de tres murs que el tancaven pel costat oriental, restava obert sense cap tipus de tancament al costat occidental ja que els dos murs llargs de l'àmbit quedaven tallats a una alçada semblant. El mur de tancament sud de l'espai presentava una alçària força important, pensem que gairebé conservada en la seva totalitat, amb una part del parament intern central enderrocat. Pels forats d'embigat documentats a diferents alçades del parament i per la diferenciació constructiva de diferents cossos del parament intern, sembla clar que s'hi aixecaven com a mínim dos pisos. També presentava nombroses evidències de restes d'arrebossat de morter i calç com a part del revestiment interior original del recinte. El mur de tancament nord del recinte també conserva una alçària important i presentava igualment signes de diversos forats per embigat en el seu parament interior, documentant també part de l'arrebossat interior de morter de calç. Al nord, recolzava clarament sobre el tancament de la torre de l'homenatge; a l'est, s'alça el mur de tancament dels recintes A i B, presentant també les restes de l'arrebossat en el seu parament intern.

Cal remarcar que abans de la nostra intervenció vam trobar els recintes A i B totalment reblerts per un nivell d'enderroc i terra de força potència. Estem parlant d'un enderroc que oscil·lava entre els 2,50 metres (a l'est) i 1 metre a l'extrem occidental del recinte. Aquest nivell anava a parar en pendent als tres murs de tancament de l'espai fins a perdre's cap a l'oest. L'extracció de l'enderroc (amb moltes pedres de mesures considerables i terra remenada) va deixar al descobert un mur de factura bastant pobra i irregular, alçat amb pedra seca i lligat únicament amb terra. El fet més important era que dividia l'espai original en dos recintes (A i B) ja que s'allargava de forma perpendicular a l'interior de l'àmbit, segurament corresponent a una solució constructiva posterior.

En aquest sector els treballs van permetre documentar clarament el nivell geològic quan aflorava la roca de la penya a una alçada més o menys regular. Durant el procés de buidatge de la runa va aparèixer com a peça destacada un capitell esculpit amb motius animals. Aquesta peça representava l'únic element escultòric trobat durant la intervenció arqueològica. Al costat sud de l'espai es van localitzar les restes d'un paviment de morter i calç directament sobre el terreny natural. Igualment, sabem que tots els murs que conformaven el recinte descansaven sobre la roca del geològic. A l'extrem occidental del recinte B apareixia un enllosat format per quatre peces rectangulars de pedra, disposades en línia i que es perdia per sota del perfil del límit de l'excavació. Pensem en algun tipus de solució per regularitzar l'escarpat terreny de l'indret. Al sud d'aquest, i tapat també pel perfil del tall, es documentava part d'un altre mur molt malmès conservat només en la seva última filada.

Segons algunes referències documentals ens trobaríem davant del recinte original del conjunt del castell, als voltants de la primera meitat del segle X. En un primer moment es tractaria d'un àmbit de planta rectangular allargada de força alçària i construït amb uns voluminosos murs de paraments bastant regulars. El fet de documentar diverses evidències d'embigat demostra l'existència d'almenys un pis superior bastit segurament amb una construcció de fusta. Malgrat la no-documentació arqueològica del mur occidental de tancament del recinte, l'hem d'entendre com un espai tancat, si més no, fins al moment de la seva destrucció. Destacable és també l'absència de l'accés a aquest recinte (tenint en compte que desconeixem com funcionava el seu sector occidental, el més destruït), la qual cosa podria indicar que l'entrada es localitzava en un nivell superior, al primer pis. Aquest fet és bastant probable si tenim en consideració que tot el conjunt del castell posseeix un clar caràcter defensiu que es trasllada a la seva planta. L'escassetat dels materials ceràmics recuperats, i més encara d'aquells fragments essencials per a la datació, fan molt difícil la situació cronològica d'aquest sector del castell.

Recinte C

Al nord dels recintes A i B trobem les restes de la potent torre de l'homenatge del castell de Subirats. L'estructura conservada ens planteja una torre d'una alçària força considerable (uns 19 metres a la seva cara nord) que dibuixava una silueta imponent des de qualsevol punt de l'àrea d'influència visual. Quant a la seva planta, és bastant inusual: dibuixa dos costats rectes (al sud i a l'est), i al nord tanca amb una forma curvilí-

Figura 4. Vista general des de l'oest.

nia. L'alçat conservat dels paraments ens indica que el gruix de les parets era variable d'est a oest. Així, el parament est (on es documenten almenys dues finestres d'espitllera) conserva un gruix de 140 centímetres, al pany oposat només és de 80 centímetres. De tota l'estructura, la cara nord és la més ben conservada. Conserva casi tota la seva alçada original i en el seu parament interior s'observen les restes d'almenys tres embigats que responen a l'existència de diversos pisos o nivells en el seu interior.

D'altra banda, la cara est de la torre es troba bastant més deteriorada, mentre el tancament sud de la torre resta pràcticament desaparegut. A més, els murs en secció vertical mantenen una inclinació cap a l'interior de la torre i fan la impressió que es van aixecar en diferents cossos de volums irregulars; la part baixa té un gruix de paret més gran i una distància més llarga entre els paraments. A la part superior, hi ha uns paraments de menys gruix i de línies desviades respecte al cos inferior de la torre. En aquest recinte els treballs van consistir igualment en el buidatge de tot un nivell d'enderroc que reblia el nivell inferior de la torre. L'extracció d'aquest nivell va fer que es descobrís un paviment de morter de calç i pedra d'una compactació extraordinària, que recolza sobre els murs de la torre. Els paraments interiors són de bona factura però no trobem restes de revestiment conservat. A més, els treballs ens han permès deixar al descobert una filada més dels encaixos de l'embigat original.

Figura 5. Parament interior de la torre de l'homenatge.

Figura 6. Paviment interior del recinte D.

Per portar a terme la construcció de la torre es va bastir una sòlida fonamentació com queda patent a la cara exterior de la paret nord, recolzada directament sobre la roca de la penya. A més, es va fer alguna reforma sobre la part oriental de la torre aixecant, també sobre la roca, un important cos de grans pedres sobre el qual recolzava la part baixa de la torre, i li donava un aspecte defensiu més marcat. Aquesta construcció recolzava també sobre el recinte del castell i la seva muralla. La solució arquitectònica consolidava la torre i tancava a l'est el conjunt amb un fort sistema defensiu. Respecte al funcionament de la torre només podem dir que en el seu interior trobaríem els diferents pisos des del paviment inferior descobert fins al sostre, on a l'exterior, es feien els actes relatius a l'homenatge del personatge nobiliari. Amb tot, i més important, la torre compleix una funció estrictament defensiva, gràcies a la seva situació privilegiada amb un gran control visual del pas de l'Ordal a la vall penedesenca.

Recinte D

Aquest àmbit es localitza més a l'est, a continuació del recinte A. Es tracta d'un espai tancat i allargat d'uns 6,80 metres de llargada i uns 2 metres d'amplada. En un altre cas molt similar als recintes anteriors, aquí també ens vam trobar amb un volum

important d'enderroc, amb 3 metres de profunditat, segons el punt, i omplint tot el recinte. El resultat més immediat dels treballs va ser la delimitació total del recinte pel costat sud amb l'aparició del mur de tancament, a més de poder documentar l'alçària total conservada dels murs i comprovar el sistema de recolzament d'aquests sobre la roca del turó. Cal dir que tampoc en aquest cas vam poder observar evidències de l'existència de la porta o l'accés al recinte, refermant la idea que es tractava d'un àmbit tancat força alt i estret. Per sota d'aquest nivell d'enderroc s'ha documentat un paviment de morter de calç barrejat amb gravetes que regularitza el terreny, ja que en aquest sector la roca aflora ràpidament i crea desnivells importants.

A l'interior, a gairebé 1 metre d'altura sobre el paviment, es poden observar les restes d'un retall quadrangular obert al parament oest de l'habitació que podria respondre a un embigat que formés part del sostre. El fet que apareguin diverses restes d'arrebossat sobre el parament intern dels murs indicaria que possiblement tot el recinte anava revestit.

Quant al material arqueològic recuperat destaquen diversos fragments de les conegudes com a olles i olletes de perfil en S, de formes molt comunes i, com sabem, amb un marc cronològic bastant ampli, a més d'una extensa representació de la fauna terrestre de l'indret.

Recinte E

A l'extrem est del conjunt es localitza un espai rectangular allargat de 6,40 x 2,70 metres que només tancava per dos dels seus costats. En aquest punt ens trobem a tocar d'un fort pendent en el límit de la nostra àrea d'intervenció. Més enllà, es podien veure les restes del baluard mig enderrocat a la part central del turó. Aquí l'enderroc també rebria gairebé la totalitat del recinte i deixava a la vista només uns 30 centímetres dels murs. El procés d'excavació anava definint el que seria la planta final del recinte, descobrint totes les estructures i tancant espais.

Un dels aspectes més interessants va ser el fet de poder documentar en aquest punt un tram important de la muralla que tanca el conjunt de tota l'àrea excavada entorn a la torre de l'homenatge. Es tracta d'un mur d'uns 1,40 metres d'amplada que delimita a la vegada l'extensió del recinte E. La degradació que ha patit aquest tram de muralla és evident, i, si bé conserva una alçada més important al nord, a mesura que la seguim cap al sud perd elevació i regularitat. A la part interior del recinte ens trobem també un tram d'un parament de tendència inclinada recolzat sobre la muralla i que desapareix cap a mitja alçada del recinte. La funció d'aquesta estructura és desconeguda, però podem pensar en algun sistema de recolzament o suport.

A l'interior de l'àmbit es localitzen fins a un total de 9 retalls fets sobre el parament de tres dels murs. Alguns d'aquests retalls, disposats de manera correlativa i a altures similars (en dues línies paral·leles), poden respondre al fet que hi haguessin bastides o algun sistema d'accés adossat als murs per entrar a l'interior del recinte. Volem incidir sobre el retall fet en el parament a la part alta del mur de tancament nord, i que sembla respondre a la situació d'una porta amortitzada en un moment indeterminat.

Fig. 7. Muralla i interior del recinte E

Quant a la morfologia del recinte original no podem dir-ne gaire res més, ja que els treballs d'excavació van finalitzar abans de poder acabar el procés de buidatge de l'enderroc acumulat a l'interior del recinte, i no disposem de cap paviment o nivell d'ús. No obstant això, observant els resultats obtinguts al recinte D, pensem que la cota assolida ha d'estar molt a prop del paviment o del nivell geològic. En qualsevol cas, la informació recollida ens permet parlar d'un recinte d'una alçària considerable i un sistema d'accés per la part alta, fet que remarca el seu caràcter defensiu. Per altra banda, es fa complicat veure la funció que devia tenir aquest espai en el conjunt del castell; els materials arqueològics recuperats no ajuden en aquest sentit i sabem que la gran part de l'enderroc prové de la destrucció de la torre de l'homenatge. Sembla que som davant d'un espai dedicat potser a l'abastiment de la guarnició del castell o a l'emmagatzematge dels recursos propis d'aquest, sense descartar la funció estrictament d'habitatge esporàdic. El que sembla evident és que es tracta realment d'un recinte purament defensiu; només cal observar les dimensions i la solidesa dels murs que el delimiten, i que no va patir reformes significatives en la seva disposició.

Recinte F

Aquest àmbit s'allarga pel sector sud del conjunt excavat, en paral·lel al tram de muralla documentat durant la nostra intervenció i a continuació dels recintes D i E. Cal assenyalar que aquesta zona del castell era força desconeguda ja que en un primer moment només era visible un petit tram del mur disposat en paral·lel a la cisterna, a més d'un amuntegament de pedres molt irregular que s'estenia per diversos punts del vessant abans del fort pendent. Així doncs, ens vam trobar amb un espai allargat i estret entre la cisterna i el fossat, sobre un terreny pronunciat des de l'accés del camí que porta al conjunt seguint el perímetre. Completada la neteja i el desbrossament es va procedir a l'excavació del recinte, que va consistir també en el buidatge d'un nivell d'enderroc i terra remenada aportada.

Els treballs van descobrir la totalitat del mur que va en paral·lel a la paret de la cisterna. Es tracta d'un mur de factura pobre, d'uns 75 centímetres d'amplada, que tanca al sud el recinte D fins a adossar-se al tram de muralla. D'aquesta manera, es dibuixava el perímetre de la muralla que, des del seu inici al recinte D, es trobava integrada en el conjunt defensiu, gràcies a l'adossament a la torre de l'homenatge formant un bloc unitari i sòlid. Entre els recintes E i F, la muralla formava una mena de plataforma sortint sobre el fossat feta amb una barreja de pedra molt irregular i morter abundant. A l'altura de la paret oest de la cisterna, on ja ha perdut consistència, la muralla es perd per sota de la vegetació i del nivell de terres aportades fins a la represa dels treballs de neteja.

Amb aquests dos límits (la muralla i el pendent natural) per un costat i el mur llarg a la banda oposada, ens quedava un espai molt reduït amb una funció incerta. L'excavació va aportar un conjunt de dades interessants com són el fet de comprovar com els murs recolzen sobre la roca mare, perfectament visible segons el punt. Els treballs també van deixar a la vista les restes d'un paviment fet amb terra piconada i una capa compacta de morter de calç, que s'estén només un petit tram estret entre els murs. A mesura que ens dirigim cap a l'oest el mur nord perd alçada a causa de l'arrasament que ha patit.

Tot plegat sembla portar a la conclusió que ens trobem en un espai perimetral entre els àmbits descrits anteriorment (amb una funció tampoc gens clara), i la muralla defensiva que tanca el conjunt. Amb les dades obtingudesensem que aquella correspon a una àrea de circulació intramurs, que possiblement envolta tot el sector sud del nucli del castell. Hi ha diversos indicis que la muralla segueix en direcció oest, primer, i nord, més endavant, coincidint amb l'abrupte relleu marcat pel fossat del castell. En aquest sentit, trobem que la documentació d'un clar nivell d'ús a l'interior d'aquest recinte F, molt possiblement regularitzant un terreny força escarpat, indica l'ús d'un espai de circulació en funcionament des de la primera fase d'ocupació fins al moment de l'enderrocament del castell de Subirats.

Entre els recintes A, B, D i F hi ha una construcció que respon a la ja esmentada cisterna, la qual es presentava coberta amb una volta rebaixada. Aquesta i gran part de la part superior dels seus murs ens han arribat en un estat de degradació important. Si

Figura 8. Paviment al sector de la muralla.

més no, l'alçat conservat és prou clar com per indicar la seva utilitat com a contenidor d'aigües. A causa de la runa acumulada en el seu interior també es va procedir a la neteja i el buidatge d'aquesta, amb la finalitat de mantenir en un estat acceptable de conservació tot el conjunt. Per acabar, s'ha de fer una molt breu menció d'un petit espai amb volta situat a un nivell inferior sota la façana nord de la torre de l'homenatge i que sembla que correspon també a algun tipus de cisterna de dimensions més reduïdes. A causa de la seva ubicació, fora de l'àrea de la nostra intervenció, només l'esmentem des del punt de vista informatiu.

CONCLUSIONS

Les referències històriques i documentals ens remetien al segle X per a la formació del nucli del castell de Subirats, és a dir, que els recintes A, B, D, E i la muralla (estricta-ment necessària per a la funció de defensa del conjunt) devien formar part del conjunt originari..., però això serveix també per explicar la formació de la torre de l'homenatge? Aquesta torre era citada en algunes fonts com una estructura aixecada en algun moment indeterminat durant el segle XI. Els resultats de la nostra intervenció arqueològica no permeten afirmar ni contradir aquesta teoria, ja que els treballs (sobretot de neteja i documentació) no han significat grans descobriments des del punt de vista

estructural. És necessari recordar aquí que els nivells estratigràfics datables són pràcticament inexistents, i que mai han afectat aquells punts clau del nucli del castell com per poder determinar el moment de la seva formació. Només a partir de l'observació acurada de les construccions, estructures i espais, a més de la recerca d'alguns paral·lels, pensem que la torre devia formar part del conjunt original. Fins i tot, hi ha la possibilitat que fos la part més antiga com a element originari del posterior conjunt castral de Subirats, ja que en l'època de formació de la Marca es poden trobar les primeres estructures defensives en forma de torre exempta.

Hi ha una relació de contemporaneïtat clara entre els murs que defineixen el recinte original, els quals devien ser aixecats en un mateix moment, segons les evidències constructives. El fet de no disposar d'una seqüència estratigràfica que pugui establir diferents moments d'ocupació durant la vida del castell de Subirats és a conseqüència del fet que l'estratigrafia documentada es resumeix en un únic i homogeni nivell d'enderroc que rebleix tots els recintes, on apareix només alguna resta de paviment en el millor dels casos. Cal dir, però, que els treballs d'excavació del conjunt del castell no han finalitzat i algunes de les dades apuntades en aquest sentit podrien variar. Com hem dit, els materials ceràmics recuperats són molt escassos i no permeten precisar en la cronologia dels nivells excavats.

A partir de la recerca arqueològica pensem que els espais documentats a l'entorn més immediat de la torre de l'homenatge devien estar destinats a la guàrdia i a l'habitatge d'una petita guarnició de soldats que hi devia residir en els moments més conflictius i d'instabilitat per a la defensa de la Marca del Penedès. Aquest caràcter defensiu queda ben palès en la planta que dibuixa el castell de Subirats amb una potent muralla perimetral i l'existència d'uns pocs accessos molt complicats minimitzant al màxim els punts febles del recinte. L'accés a la planta baixa de la torre, potser aprofitada per emmagatzemar queviures, es faria possiblement per una obertura feta al primer pis. La solució arquitectònica final esdevé un complex sòlid, de funció estrictament defensiva i que devia tenir un aspecte visual imponent.

La supervivència dels residents eventuais del castell quedava assegurada per l'ús de la gran cisterna d'aigües que encara es pot veure clarament en un espai annex a la torre de l'homenatge. De tota manera, les condicions per a residir-hi eren bastant precàries; uns àmbits molt reduïts, estrets, poc accessibles i la foscor, el feien no gaire atractiu a més de molt incòmode per a la residència de la família noble o el corresponent castlà, que segurament optava per anar a viure a un altre lloc molt més còmode.

Els àmbits inclosos en el sector excavat no representen unes restes aïllades al cim del turó, sinó que estem segurs que resten integrades funcionalment amb les restes del possible baluard (element de fortificació de forma pentagonal localitzat a la part central del turó) i amb la muralla de llevant (arqueològicament desconeguda) situada a l'extrem oriental. Aquesta intervenció arqueològica ens ha permès relacionar el fet arqueològic de la documentació en tots els recintes d'un nivell d'enderroc, amb aquells fets històrics succeïts a conseqüència de la Guerra dels Segadors i la posterior demolició final del castell de Subirats a mans del marquès dels Vélez, Pedro Fajardo.

Els treballs de neteja i extracció de terres i enderroc ens han ofert una imatge molt diferent de la que teníem del castell de Subirats, perfilant una planta del conjunt molt més entenedora i aconseguint una visió global de les restes conservades bastant més unitària, sobretot dels espais annexos a la torre de l'homenatge, on s'han pogut identificar diversos àmbits desconeguts fins a aquest moment.

El castell de Subirats representa, a inicis del segle X, un punt clau en la defensa de la frontera de la Marca del Penedès. És la fortalesa cristiana més avançada en un territori sota l'amenaça musulmana constant. Però una vegada que la frontera enemiga retrocedeix al sud, el castell passarà a tenir unes altres funcions específiques d'acord amb les circumstàncies polítiques, econòmiques i socials vingudes amb els nous canvis. Aquests esdeveniments significaran una reordenació territorial que implicarà un intens procés d'organització i consolidació d'uns nous poders al centre dels quals es troba el castell com a centre administratiu del nou territori. La conseqüència principal és que tant el castell de Subirats com la resta dels conjunts defensius del mateix ordre, deixaran de ser els vigilants de la frontera (desapareguda la necessitat de controlar i defensar el territori), i esdevindran la base a partir de la qual els nous senyors feudals establerts i consolidats exerciran el control del territori, dels recursos i de la població. La fi de la seva condició originària, i per la qual va ser creat, va significar l'inici del final del castell de Subirats que començarà a patir un procés d'abandó i oblit imparabile.

L'estat d'abandó en què es troba avui dia una bona part del conjunt –amb uns sectors del castell que han quedat fora de l'actual àrea d'intervenció– fa difícil poder extreure unes conclusions definitives. Per aquest motiu caldria pensar en algun tipus de pla d'actuació per a la continuïtat dels treballs amb la finalitat d'arribar a entendre millor la distribució i funció dels diferents espais que conformen el molt de temps oblidat, castell de Subirats.

BIBLIOGRAFIA

- AUTORS DIVERSOS. *Catalunya romànica*. Vol. 19 i 20. Barcelona: Enciclopèdia catalana, 1992.
- BIOSCA, E.; VINYOLES, T.; XORTÓ, X. *Des de la frontera: castells catalans de la Marca*. Edicions Universitat de Barcelona: Fundació Castellet de Foix, cop. 2001.
- BOSCH DE NOYA I CASANOVAS, R. *Notes històriques sobre Sant Sadurní d'Anoia i Subirats. Recull de treballs d'investigació apareguts en diverses publicacions*. Conselleria d'Ensenyament i Cultura de l'Ajuntament de Sant Sadurní d'Anoia, 1983.
- CATALÀ ROCA, P. (dir.) *Els castells catalans*. Barcelona: Rafael Dalmau, 1992.
- INSTITUT CARTOGRÀFIC DE CATALUNYA *Atlas topogràfic de Catalunya a 1:50.000*. Barcelona: Generalitat de Catalunya. Departament de Política Territorial i Obres Públiques; Enciclopèdia catalana, 1995.
- LLORAC I SANTÍS, S. "La demografia a l'antic terme de Subirats segons els fogatges de 1497, 1515 i 1553". *Miscel·lània Penedesenca* XI: 247-253, 1988.
- LLORAC I SANTÍS, S. *El Penedès durant el període romànic. Relació d'esglésies, castells, personatges, topònims, etc.* Sant Sadurní d'Anoia, 1984.

- MAURI, A.; SOLER, M. “Estudi històric i monumental del castell de Subirats”. A: *Memoria del Proyecto de ejecución de las obras de restauración del castillo de Subirats, Subirats (Barcelona)*.
- RAVENTÓS I ESCOFET, J; BOSCH DE NOYA I CASANOVAS, R. *El castell de Subirats*. Barcelona: Seix i Barral, 1976.
- VIDAL SÁNCHEZ, A. *Memòria de la intervenció arqueològica al castell de Subirats (Alt Penedès)*. 2003. Inèdita.